

boek wordt de stelling verdedigd, 'that a similar shift is required with regard to francophone Protestantism and that *Ni Rome, ni Genève* also aptly describes many individuals who broke fully, in fact, from the Catholic Church and identified clearly as Protestants but still refused to take orders from Geneva' (7).

In vier clusters van elk twee hoofdstukken komen de opponenten in beeld. De eerste twee hoofdstukken zijn gewijd aan de vroege hervormingspogingen in Frankrijk in de diocese van Meaux. Bisschop Gérard Roussel kennen we vanuit Calvijns correspondentie in de *Epistolae duae*. Fel laat Calvijn zich over hem uit – denk over jezelf wat je wilt, maar in mijn ogen ben je geen goed mens, noch een christen. Juist dan is het goed om grondig kennis te nemen van zijn uitleg van het Apostolicum, het Onze Vader en de Decaloog en niet te vergeten zijn *Forme de visite de diocese*. Als bisschop wilde hij serieus werk maken van zijn taak om de parochies te visiteren en te werken aan de verbetering van het geestelijk niveau van het gemeenteleven.

In hoofdstuk 3 en 4 komt Franstalig Zwitserland in beeld. Dit betreft het gebied waar Bruening in 2005 zijn dissertatie aan gewijd heeft: *Calvinism's First Battleground. Conflict and Reform in the Pays de Vaud*.

In het derde deel ligt de focus op Sebastian Castellio en diens impact. Castellio is de tegenstander die het uitvoerigst aan het woord komt. Hij stond niet op zichzelf in zijn weerstand tegen Calvijn. De titel van hoofdstuk 6 luidt dan ook 'Castellio's Long Shadow'. Een van degenen die onder deze schaduw vallen is Jean Saint-Vertunien de Lavau. De grote winst van dit boek is, dat allerlei theologen vanuit de schaduw voor het voetlicht worden gebracht en iets laten zien van de veelkleurigheid van het protestantisme in de francofone wereld. In dit verband noem ik ook de serie van uitgever Brill, getiteld

Anti-Calvin Online. Deze database telt bijna zestig bekende en onbekende auteurs die zich tegen Calvijn gekeerd hebben, inclusief pdf's van hun geschriften. Naast de blijvende aandacht voor de hoofdpersonen is het een welkome bijdrage aan het onderzoek wanneer ook de stem van minder bekende theologen gehoord wordt.

In het laatste deel wordt de focus ten slotte verlegd naar 'The Gallican Evangelicals' en met name de persoon van Jean Morély. Bruening's boek, waarin hij voor het eerst de Franstalige reformatie beschrijft vanuit het perspectief van Calvijns tegenstanders, is een belangrijke bijdrage aan het onderzoek en bevat vele aanzetten voor onderzoek. Wie meent dat zo ongeveer alles over Calvijn is gezegd, kan terecht in de 'Glossary of Key Individuals' (311-319). Ruim tachtig namen worden genoemd van mensen die hun sporen in de geschiedenis hebben achtergelaten, maar in heel wat gevallen niet de aandacht hebben gekregen die zij verdienen.

W.H.Th. Moehn

Dogmatiek

Rick Benjamins, *Boven is onder ons. Denken over God na God* (Middelburg: Skandalon, 2022) 288 p., € 29,99 (ISBN 9789493220287).

De God van de klassieke theologie en van het theïsme heeft voor velen afgedaan. Wie wil weten hoe er nagedacht wordt over God na deze God, vindt in dit boek een prachtig overzicht van denkers van meer vrijzinnige snit: interpretatietheologen, postmoderne deconstructiedenkers, en constructieve theologen. Rick Benjamins, hoogleraar vrijzinnige theologie aan de PThU, biedt een heldere inleiding in het werk van een aantal toonaangevende denkers over God.

Uitgangspunt daarbij is dat we ons bevinden in een postmoderne, postchristelijke, postseculiere context. Dat betekent dat God, die als een 'bovennatuurlijk, allesbepalend en algoed wezen' (17) los van de wereld staat, is verdwenen. Maar het heilige, transcendente, verhevene doet zich nog steeds aan ons voor. Benjamins wil God niet opvatten als tegenover, maar zoekt wel naar manieren om over God te spreken: Gods stem is verweven met deze wereld, Gods licht is 'een glans die we in deze wereld waarnemen' (17).

Het boek begint met Kuitert, die ten onrechte God en mens bleef opvatten als elkaars tegenover. Tegelijk zag hij wel dat in de mens 'transcendentie opduikt in de vorm van de Geest, die mensen in staat stelt om werkelijkheid onder woorden te brengen' (60). Het lukte Kuitert niet om dit inzicht theologisch vruchtbaar te maken. Benjamins wil dat wel doen, uitgaande van een wisselwerking tussen God en mens.

In het tweede deel van het boek bespreekt hij Hegel en Heidegger. Hij laat aan de hand van hun werk zien dat je na kunt denken over God zonder het woord 'God' te gebruiken. Hegel spreekt vooral over God als 'Geest', Heidegger als 'Zijn'. Hegel benadrukt de verwevenheid van Geest en geest: de Geest realiseert zichzelf en leert zichzelf kennen in een geschiedenis waarvan menselijke geesten onderdeel zijn. Heidegger zoekt naar het Zijn dat zich op raadselachtige wijze manifesteert in de zijnden. Zij laten beiden volgens Benjamins zien dat we over God kunnen denken voorbij 'een God die onafhankelijk van de wereld en het menselijke kennen moet bestaan' (25).

In deel 3 worden drie stromingen van theologen en filosofen behandeld. De eerste stroming wordt gevormd door Duitse interpretatiedenkers: Ulrich Barth, Dietrich Korsch, Jörg Lauster en Hartmut von Sass. Zij brengen God ter sprake vanuit hoe mensen hun leven duiden, waarbij God dan van

uit het subject ter sprake kan komen (Barth) of juist als hermeneutisch gebeuren van buiten het subject (Von Sass).

Daarna volgt de tweede stroming, continentale deconstructiedenkers, van wie Benjamins een hele rij (kort) bespreekt: Frits de Lange en Karl Raschke, Thomas Altizer en Slavoj Žižek, Jean-Luc Nancy en Giorgio Agamben. Benjamins waardeert hun deconstructie omdat zij daarmee openheid in onze wereld creëren. Tegelijk is hun tekort dat ze niet voorbij de deconstructie tot oriënterende uitspraken komen.

Constructieve posttheïstische (Engelstalige) denkers vormen de derde stroming: Richard Kearney, John Caputo, en Catherine Keller. 'Ze theologiseren in een theopoëtische stijl na God en verbinden God niet met noodzakelijkheid, maar met mogelijkheid, waaraan door mensen in een wisselwerking mede vorm kan worden gegeven' (246). Tegelijk verschillen hun antwoorden omdat mensen verschillen; in onze antwoorden klinkt immers door hoe we ons verhouden tot transcendentie, tot onze wereld en tot mensen.

Wat levert dit overzicht op? Volgens Benjamins is onloochenbaar dat ervaringen van transcendentie in of van de wereld ons overkomen. Het is 'zinnig' (262) om de notie God te gebruiken om die ervaringen te duiden: spreken over God 'verdiept en verwekt' ervaring (263). Terug naar het theïsme kunnen we niet. Wel kunnen we de wereld van de christelijke taal binnenstappen om ervaringen te duiden 'die zonder die taal helemaal niet zouden kunnen worden opgedaan' (267). God en mens bestaan in een wisselwerking 'waarin God wordt gerealiseerd' (272). Zoals kennen altijd een relatie is die verandering impliceert, zo is het ook bij God: Gods werkelijkheid verandert doordat wij God kennen.

Nu is het zo dat ons kennen een constructief moment omvat: onze werkelijkheid krijgt mee vorm door onze woorden, vragen,

concepten en verhalen. Wij duiden, deconstrueren, en construeren. Maar wat is daarmee gezegd? Er is meer dan ons kenvermogen. Liefde komt van buiten en schenkt zichzelf. Benjamins geeft in dit boek antwoord op de vraag of hij gelooft dat God bestaat (278). Dat antwoord roept een nieuwe vraag op: wat betekent het dat God onze Schepper is en onze Verlosser die ons bestaan nieuw maakt?

Boven is onder ons is een prachtige inleiding in het denken van contemporaine denkers. We kunnen spreken over God, want God is werkelijk in en om ons heen. Het blijft echter een open vraag, wat het voor heilzaam verschil maakt dat God er is.

Kampen/Enschede

J.M. Burger

F.G. Immink, *Overtuigd gereformeerd. Met sympathie voor de traditie* [Artios-reeks] (Heerenveen: Groen, 2021) 176 p., € 15,99 (ISBN 9789088972935).

Dit deel van de Artios-reeks is bedoeld als een beknopte inleiding tot het gereformeerde geloven en denken. De auteur, prof. F.G. Immink, stelt allerlei kernzaken van de gereformeerde traditie aan de orde. Veel aandacht geeft dr. Immink aan de bijbelse 'traditie'. De leidende vraag is: hoe lezen wij de Bijbel? De hoofdstukken 2 tot en met 4, bij elkaar zo'n 65 pagina's, zijn hieraan gewijd. Het is een beknopte bijbelse hermeneutiek. Wat hierbij opvalt, is dat de schrijver begint met het Nieuwe Testament, daarna zijn beoogt vervolgt met een tussenhoofdstuk over bijbelkritiek en dan verder gaat met het Oude Testament. Waarom deze volgorde? De overgang naar hoofdstuk 5 over 'Klassiek gereformeerd' komt nogal abrupt. In ieder geval wil Immink benadrukken dat ook in de Bijbel steeds weer teruggegrepen wordt op de oorspronkelijke openbaring. In het Oude Testament is voortdurend sprake van restau-

ratie, niet van vernieuwing. Daarvan getuigen de hervormingen onder de Juidse koningen Hizkia en Josia. Datzelfde geldt voor het Nieuwe Testament: 'Wat wij gezien en gehoord hebben verkondigen wij u' (1 Joh. 13).

Het woord traditie is al aanwezig in de ondertitel van het boek: 'met sympathie voor de traditie'. Immink is zich ervan bewust dat het woord traditie niet goed in het gehoor ligt. Het heeft een stoffig imago (7). Toch geeft hij nadrukkelijk de voorkeur aan dit woord omdat een traditie geen eendagsvlieg is. Ondanks het feit dat de gereformeerde traditie vitaal is, staat deze onder grote druk. De bezorgdheid hierover klinkt door in dit boek. 'Gaat de klassiek christelijke traditie in de West-Europese samenleving langzaam aan ten onder?' (22). Vandaar dat hij een warm pleidooi voert om de gereformeerde traditie levend te houden. Traditie is niet alleen maar doorgeven aan de volgende generatie. Een traditie is pas sterk als zij het gesprek aangaat met de cultuur en die confrontatie niet uit de weg gaat, anders verstart een traditie en kan zij een bubbel worden waarin zelfgenoegzaamheid de toon aan geeft. Immink schetst de eigenheid van de gereformeerde traditie tegen de achtergrond van de ontwikkelingen sinds de Verlichting (10, 17, 60, 168). Dat de Verlichting allerlei schakeringen kent en ook zelfkritisch kan zijn komt minder goed uit de verf.

Wat verstaat Immink onder de klassiek gereformeerde traditie? Klassiek gereformeerd is het beproefde (98). Het is 'datgene wat de kritiek heeft doorstaan en wat kenmerkend blijft voor, in dit geval, het gereformeerde leven' (98). Het blijkt overigens nog niet zo gemakkelijk om het 'klassiek gereformeerde' in de praktijk aan te wijzen. Immink onderscheidt het klassiek gereformeerde van het bevindelijk gereformeerde. Deze laatste stroming treft hij voor een deel aan in de Gereformeerde Bond en in de Christelijke Gereformeerde Kerken en massiever in de